

LIAUDIES KOSMOLOGIJA LIETUVOS VALSTIEČIŲ MEDINIŲ GYVENAMŲJŲ NAMŲ IR APLINKOS MENINIAME DEKORAVIME

Romualdas Misius

*Kauno kolegijos Technologijų fakulteto Aplinkos inžinerijos katedra
Pramonės prospektas 22, 50387 Kaunas, el. paštas: romas.misius@gmail.com*

Recenzentė: dr. Aušra Vasiliauskienė, Vytauto Didžiojo universitetas, Menų fakultetas

Anotacija

Lietuvių tautos dvasinės kultūros ir gyvenamosios aplinkos sąveikos atspindžių randama baltų religinėse tradicijose, kosmologijoje, etnokultūroje, liaudies mene. Liaudies mitologijos ir tautosakos pagrindai formavosi priešistorėje ir laikomi vienomis svarbiausių lietuvių pasakojamosios kūrybos apraiškų. Mitologija, magija, religija ir liaudies menas – tai įvairiapusio ir sudėtingo mūsų protėvių dvasinio pasaulio komponentai, iki šiol nepakankamai ištirti ir dažnai supaprastintai aiškinami.

Straipsnyje trumpai pristatomi pagrindiniai baltų tautų liaudies mitologijos, kosmologijos, dangaus šviesulių ženklų bei jų simbolinės reikšmės tyrinėtojai; pateikiamos ir apibūdinamos Dangaus šviesulių, Žemės, kosmologinių simbolių grupės ir jų panaudojimas medinių gyvenamųjų namų dekoravime; analizuojami gyvenamųjų namų pagrindinių fasadų ir priangių dekoro elementai, jų kompozicijos ir reikšminiai aspektai; identifikuojamos medinio gyvenamojo namo dekoro elementų sąsajos su gėlių darželio lysvelių formomis, jų kompozicijomis, aptvėrimo statinių profiliais; identifikuotos vizualinės sąsajos palyginamos prasminių sąsajų kontekste.

Raktiniai žodžiai: dvasinė kultūra, liaudies kosmologija, meninis dekoravimas, simbolika.

Įvadas

Baltų tautų liaudies mitologijos, kosmologijos, dangaus šviesulių ženklų ant liaudies dirbinių iš medžio ar audimo raštuose bei jų simbolines reikšmes tyrinėjo P. Dundulienė (1988, 2008), M. Gimbutienė (1994) ir V. Celms (2010). Šių autorių darbų analizė parodė, kad dar nėra pakankamai ištirta baltų simbolių sistema, kurią naudojami liaudies meistrai, nors tokius bandymus jau yra darę latvių etnografė I. Ruožlēja (1948) savo knygoje „Mažieji latvių raštai I“. P. Dundulienė ir M. Gimbutienė analizavo Pasaulio bei Gyvybės medžio vaizdavimą liaudies dailėje. Reikia pastebėti, kad nei vienas autorius mitologijos nesiejo, nei su menine raiška pastatuose, mažuosiuose kraštovaizdžio architektūros statiniuose ar gėlių darželyje, nei su valstiečių sodybų želdinimu ar želdinimo tradicijomis.

Gausią ikonografinę medžiagą apie valstiečių medinių pastatų dekoravimo tradicijas pateikė K. Čerbulėnas (1974) ir J. Gimbutas (2004). Statybos ir architektūros mokslinio tyrimo instituto 1974 metų leidinio „Lietuvos TSR architektūros klausimai“ moksliniame straipsnyje „Valstiečių kiemo medinių trobesių dekoro genezė“ K. Čerbulėnas analizavo valstiečių medinių pastatų puošybos istoriją, dekoravimo būdus ir priemones. Nustatė, kad pastatų dekoravimas priklausė nuo darbo įrankių, pastatų architektūrinių formų, stogo ir sienų proporcijų, statybininkų darbo įgūdžių bei valstiečių praktinių poreikių ir estetinių požiūrių.

J. Minkevičiaus (1960) nurodo, kad liaudies architektūroje dažniausiai naudojamas geometrinis ornamentas, kuris išgaunamas profiliuojant ar kiaurai išpjaunant lentas ir

harmoningai sujungiamas su pastato visuma. Ornamento panaudojime išryškėja vienas būdingiausių lietuvių liaudies architektūros kompozicinių principų: saikingumas ir logiškumas. Ornamentai naudojami saikingai, neperkraunant pastato, „gana kuklia proporcija su pastato visuma,“ o puošimo intensyvumas „tiesiog proporcingas pastato reikšmingumui liaudies gyvenime“ (Minkevičius, 1960).

Išanalizavus P. Galaunės (1956), K. Čerbulėno, J. Gimbuto; K. Čerbulėno, F. Bielinsko ir K. Šešelgio (1970), I. Butkevičiaus (1971), K. Šešelgio (1990), A. Valuntaitės – Mickevičienės (2007) ir kitų autorių grafinę medžiagą apie medžio dirbinius, memorialinius paminklus ir mažuosius kraštovaizdžio architektūros statinius, valstiečių medinių pastatų dekorą ir susipažinus su gausią ikonografinę medžiagą, nerasta nuorodų į pastato kompozicijos ir jo dekoro sąsajas su: 1) gėlių darželių tvorelių statinių profiliais, 2) gėlių darželių lysvelių formomis ir jų kompozicine struktūra bei 3) lysvelių kraštų tvirtinimo elementais. Tai buvo paliekama pačių valstiečių rūpesčiui ir buitinei kūrybinei laisvei.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti liaudies kosmologinių ženklų simbolinę prasmę ir panaudojimą Lietuvos valstiečių medinių gyvenamųjų namų meniniame dekoravime bei jų sąsajas su gėlių darželio lysvelių formomis ir tvorelės statinių profiliais.

Tyrimo objektas – liaudies kosmologiniai simboliai ir jų įprasminimas valstiečių medinių gyvenamųjų namų kompozicinėje ir meninėje raiškoje.

Metodika (metodai)

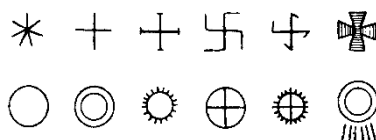
Atliekant Lietuvos kaimo valstiečių vienkieminių sodybų želdinimo tradicijų tyrimus ir analizuojant Dangaus šviesulių formų sąsajas su gėlių darželių lysvelių kompozicijomis, buvo atkreiptas dėmesys ir į medinių gyvenamųjų namų išlikusiuose dekoro fragmentuose kiaurapjūviu išpjaustytus ir išraižytus ornamentus, atitinkančius liaudies kosmologinius ir Dangaus šviesulių simbolius. Kilo idėja palyginti medinių pastatų elementų ornamentus su gėlių darželių lysvelių formomis ir jų kompozicijomis, atkartojančiomis liaudies kosmologinius simbolius, Saulę, Menulį ir Žvaigždes bei nustatyti jų prasmines sąsajas.

Renkant medžiagą ir rašant straipsnį naudoti mokslinės literatūros analizės, etnografinių tyrimų, tyrimų vietose, sisteminės analizės ir sintezės teoriniai metodai.

Rezultatai

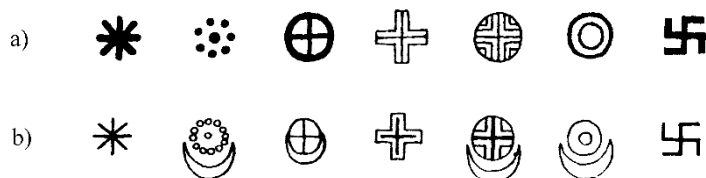
Mūsų protėviai, gyvendami toliau nuo pagrindinių migracijos kelių ir kultūros centrų, ilgiau už kitas Europos tautas išlaikė pirmykštę gyvenseną. Neturėdami rašto, nepaliko rašytinių šaltinių, todėl šiandien labai sunku atkurti pagoniškos medžiaginės kultūros paveldą ir jame užkoduotas dvasinės kultūros apraiškas. Svarbiausiu šaltiniu baltų pagoniškai, ypač dvasinei kultūrai pažinti, laikomi tautosaka ir mitologija (Zinkevičius, 2006). Daugiausia autentiškų žinių apie tai, kaip baltai suvokė pasaulį, išliko mitologinėse sakmėse ir padavimuose (Kuncevičius, 2000).

Dangaus kūnų ženklų simbolika lietuvių liaudies mene. Nuo ankstyvųjų pirmykštės bendruomenės laikų visų tautų proistorinėje dailėje Žmogus, Saulė, Mėnulis ir Žvaigždės vaizduojami simboliais. Piešiant dangaus kūnų geometrinius ženklus, suteikiant jiems zoomorfinį ar antropomorfinį pavidalą, tikėta, kad šie vaizdiniai yra tarpininkai žmogui bendraujant su Gamta ir Kosmosu. Lietuvos proistorinėje dailėje Saulės, Mėnulio, rato, kryžiaus, svastikos ženklai reiškėsi maždaug nuo 1200 m. pr. Kr. iki VI a. po. Kr.) (Dundulienė, 1988) (1 ir 2 pav.).

1 pav. Saulės motyvai keramikos dirbiniuose iš Vidurio Vokietijos (II tūkst. pr. Kr. pradžia, pagal M. Gimbutienę, 1994)

Fig. 1. Sun motives in pottery from Central Germany (beginning of II cent. BC, by M. Gimbutienė, 1994)

2 pav. Apskritimas, Saulė ir Mėnulis: a – graikų (VIII a. pr. Kr.) ir b – persų mene (IV tūkst. pr. Kr.) (Pagal M. Gimbutienę, 1994)

Fig. 2. Circle, the Sun and the Moon: a – greek (VIII cent. BC) And b – persian art (IV cent. BC) by M. Gimbutienė, 1994

Tai patvirtina archeologinių kasinėjimų metu rasti papuošalai, supilti iš žemių ar iš akmenų sudėti įvairaus dydžio ratai (3 pav.), išlikę paženklinėti archeologiniai akmenys.

Šviesos simbolius lietuvių liaudies dailėje naudojo puošiant namų stogus lėkais, stogų galinius skydus, langų apylanges ir langines, baldus, darbo įrankius, audinius, važius, memorialinius paminklus, tikėdami, kad šie simboliai apsaugos žmones ir pastatus bei visą turtą nuo visokių blygybių.

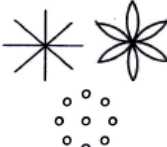

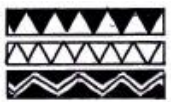

3 pav. Kretingos raj. Kurmaičių kapinyno planas ir skersinis pjūvis (pagal M. Gimbutienę, 1994)
Fig. 3. The plan and a cross-section of necropolis at the Kurmaičiai village, Kretinga district (by M. Gimbutienė, 1994)

Dangaus šviesulių ženklai, anot P. Dundulienės (1988) – tai žmogaus sudaiktinti simboliai, skirti bendravimui su Kosmosu. Garbindami Dangaus kūnus, mūsų protėviai nepasitenkino vien Dangaus kūnų ženklais vaizduojamajame mene. Jie kūrė ir pasakojamąją tautosaką apie antropomorfinį Dangaus kūnų gyvenimą bei santykius su žmonėmis. Mitologinėse sakinėse atsispindi valstiečių gyvenamosios aplinkos sugretinimas su Dangaus kūnų menamomis valdomis, jų darbais ir rūpesčiais. Sakinėse minima, kad Dangaus kūnai turi aptvertas valdas, į kurias galima patekti tik pro vartus. Vienoje jų aprašomas Dangaus kiemo

sodas su rūtų darželiu, svirnu ir seklyčia. Jame Saulės dukterys – Žvaigždės, neriančios tinklus aukso žuvytėms gaudyti, sirpinančios aukso obuolius (Dundulienė, 1988).

Senovės žmogus supantį Pasaulį suvokė apskritą, be pradžios ir pabaigos, todėl panašią prasmę suteikė apskritimui, ratui, vainikui, žiedui, kurių vidinė sfera laikyta sakralia į kurią negalėjo iš išorės patekti blogybės, nes apskritimas, kaip ir Saulė, simbolizuoja amžinumą, neturėjimą nei pradžios, nei pabaigos. Pasirodo, kad Saulės simbolis turi artimą ryšį su Žalčiu, nes rasta svastikų, kur joje vaizduojami keturi Žalčiai, besirangantys Saulės kelio kryptimi. Saulės ir šviesos simboliams priskiriami ne tik paprastas ar koncentrinis (dvigubas) apskritimas, bet ir apskritimas, užpildytas keturiais, šešiais arba aštuoniais iš centro išsiskleidžiančiais spinduliais ar „žiedlapiais“ (4 ir 5 pav.).

Simbolių grupės <i>Symbol Group</i>	Simbolio pavadinimas <i>Symbol name</i>	Simbolio apibūdinimas <i>Symbol description</i>
	Saulė	Tuščias apskritimas arba užpildytas keturiais, šešiais arba aštuoniais iš centro išsiskleidžiančiais spinduliais ar „žiedlapiais“ simbolizuoja Saulę. Saulės skritulys, apjuostas Žalčio ar Angies ženklu, simbolizuoja glaudų Saulės ryšį su Žeme ir Dangumi.
	Mėnulis	Mėnulio pilnatis ir jo fazių simbolius meistrai liaudies dirbiniuose dažniausiai vaizduodavo realistiškai: pilnatį – apskritimu (kaip ir Saulę), jaunatį ir delčią – rageliais į kairę ar į dešinę, o kartais – į viršų, kaip laivelį, arba į apačią.
	Žvaigždė	Žvaigždės liaudies meistrai ant kraičio skrynių, spintų durų, prieverpsčių, margučių, audimo raštuose vaizdavo panašiais simboliais, kaip ir Saulę, bet be apskritimo linijos arba žymėdavo mažų apskritimų geometrine ar laisva kompozicija.
	Žaltys	Žalčio ženklas glaudžiai siejamas su Saule ir Žeme, kartais pastarąjį simbolizuojantis. Prieverpsčių meistrai Saulės ženklą dažnai vaizdavo su viengubu ar dvigubu Žalčio rašto apskritimu, juosiančiu Saulės diską.
	Angis	Angies ženklas turi tą pačią simbolinę reikšmę, kaip Žalčio. Dėl savo paprastumo labai mėgstamas liaudies meistrų, ypatingai drožyboje. Prieverpstėse Saulės ženklą dažnai vaizdavo su Angies, kartais drauge su Žalčio rašto apskritimu.
	Žemė	Žemės ženklas siejamas su mitologine moteriška būtybe, nes moteriškasis pradasis – nesibaigiančio vaisingumo buveinė, todėl iš Žemės išaugęs Gyvybės medis vaisingiausias iš visų: visada pumpuruojantis, žydintis ir vedantis vaisius.

4 pav. Pagrindinių Dangaus šviesulių ir Žemės simbolių apibūdinimas (pagal P. Dundulienę, 1988; E. Usačiovaitę, 1995; V. Celms, 2010). Simbolius piešė ir lentelę sudarė R. Misius

Fig. 4. Description of the Fundamental Celestial bodies and Earth symbols (by M. Dundulienė, 1988; E. Usačiovaitė, 1995; V. Celms, 2010). Table composed and concluded by R. Misius

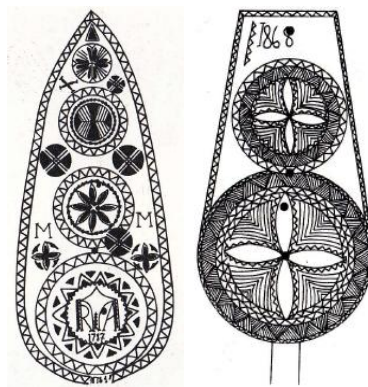
Lietuvos liaudies architektūroje Saulės simbolis su spinduliais dažnai vaizduojamas ant gyvenamųjų namų ir svirnų durų, stogo skydo langelio puošime (Gimbutas, 2004). Saulės simbolių aptinkama ant dvarų ūkinių pastatų akmens mūro sienų, kur iš smulkių akmenukų pavaizduoti Saulės ženklai: koncentriniai apskritimai arba skrituliai su iš centro išeinančiais aštuoniais spinduliais.

Mėnulio pilnatis ir jo fazės dažniausiai liaudies dirbiniuose vaizduojami realistiškai (4 pav.). Jais meistrai puošė kryžius, stogastulpius, koplytėles, manydami, kad simboliško Mėnulio šviesa, „apšviečianti“ aplinką, apsaugos nuo įvairių nelaimių ir suteiks visokeriopą pagalbą (Dundulienė, 1988). Išliko paprotys etnografinę architektūrą puošti Mėnulio pilnatimi ar jaunatimi, ypatingai gyvenamuosius namus, manant juos apsaugoti nuo gaisro ir žaibo.

Reikia manyti, kad ne veltui Mėnulio ženklų formą suteikdavo lėkiamis, iškeltiems virš namo stogo.

Žvaigždės liaudies meistrai mėgo tapyti ant kraičio skrynių, spintų durų, drožinėti prieverpstėse, marginti margučius, puošė jomis audimo raštus. Žvaigždžių simbolius kiaurapjūvio raštuose naudojo puošiant gyvenamųjų namų vėjalentes, karnizus, lėkius. Jas vaizduodavo ne tik spinduliais, išeinančiais iš centro, bet ir žymėdavo mažais apskritimukais, išdėstant geometrine ar laisva kompozicija arba tiesia ar banguota linija (4 pav.).

Ypatingą vietą liaudies kūryboje užima Žalčio ir Angies (gyvatės) simboliai (4 pav.). Šie abu simboliai, kaip ir Saulė, yra amžinai negežtančios gyvybės ir neišsenkančios galios simboliai. Jų artimus ryšius liudija ir liaudies dailė: Žalčio ir Saulės simboliais buvo puošiami ne tik darbo įrankiai, bet ir koplytstulpiai, kryžiai (Galaunė, 1956; Čerbulėnas, 1970; Šešelgis, 1990; Valukaitė – Mickevičienė, 2007), gyvenamųjų namų stogų ir langų dekorų elementai (Gimbutas, 2004). Saulės su dviejų Žalčių simboliais kartais buvo iškeliami ant stogo kraigo. Anot P. Dundulienės, prieverpstėse Saulės simbolis kartais apjuosiamas viengubu, dvigubu ar net trigubu Žalčio ar Angies ženklu (5 pav.).

5 pav. Saulės simboliai ant prieverpsčių apjuosti Žalčio ar Angies ženklais (pagal P. Dundulienę, 1988)
Fig. 5. The Sun symbols on distaffs encircled by the Grass-snake or Viper symbols (by P. Dundulienė, 1988)

Žemei pavaizduoti liaudies meistrai yra pasirinkę daug simbolių (4 pav.): 1) paprasto arba įstrižo kryželio motyvas, 2) trikampio motyvas, kurio viduje gali būti patalpintas kryželis, 3) įstrižo kryžiaus motyvas, kurio apatinė arba apatinė ir viršutinė dalis gali būti sujungta horizontalia linija, 4) indo motyvas – tai dažniausiai Pasaulio ar Gyvybės medžio apatinė struktūrinė dalis, simbolizuojanti Žemę. Indas gali būti įvairios formos, su ašomis ar be jų arba išmargintas raštais.

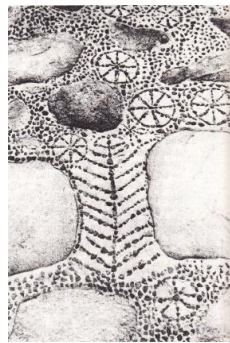
R. Merkelienės (1994) manymu, valstiečių etninio identiteto šaknys glūdi gimininėje, religinėje ir luominėje savimonėje. Tai atsispindėjo simbolių formomis, kurie tautai ar jos daliai būdingos savybės kaip kalba, drabužiai, audinių raštai, pastatų architektūra. Papročiai ir tradicijos, anot R. Merkelienės, taip pat suvokiamos, kaip valstiečių etniškumo simboliai.

Medinių pastatų meninio dekoravimo istoriniai aspektai. Liaudies architektūroje dekorų elementų jau buvo IX–XI a., kurie simboliškai vaizdavo Saulės kulto susidarymą ir jos, kaip dievybės, simbolių plitimą liaudies mene ir architektūroje. Dekorai sparčiai pradėjo vystytis XVIII a. patobulėjus darbo įrankiams. Tuo metu pradėti naudoti gražtai, pjūkleliai, paprasti ir profilinei obliai, todėl paplito smulkesni ir sudėtingesni puošybinių kompozicijų ornamentai (Čerbulėnas, 1974).

Anot K. Čerbulėno, analizuojant įvairiose taikomosios dailės šakose naudojamus ornamentų motyvus, matyti, kad atskiri jų motyvai tiek savo kilme, tiek raidos ypatybėmis, buvo tie patys. Ornamentų motyvai susidarė ir gausėjo ilgo istorinio proceso metu, veikiant ekonominėms ir kultūrinėms sąlygoms: 1) pirmykštės bendruomenės laikais Lietuvoje vyravo

geometriniai ornamentai, 2) feodalizmo formavimosi laikotarpiu – paplito gyvūniniai ornamentai ir mitologinę simbolinę prasmę turintys Visatos kūnų motyvai, 3) augaliniai ornamentai paplito įsigalėjus feodalizmui. K. Čerbulėno (1974) manymu, atskiri ornamentai pradžioje atsirado ir plito „vienoje medžiagoje ir vienos paskirties buitiniame daikte“. Vėliau, atsižvelgiant į medžiagos savybes ir naujų įrankių technines galimybes, atitinkamai interpretuojant išplito skirtingos medžiagos, technikos ir paskirties objektuose. Jie paplito liaudies tekstilėje, medžio dirbiniuose, metalo plastikoje, dekoratyvinėje tapyboje, pastatų dekore, todėl naudojant skirtingą medžiagą bei skirtingą techniką, buvo skirtingu masteliu skirtingai interpretuojami: iš arti matomuose daiktuose naudojamas smulkesnis mastelis, iš toliau – stambesnis. Be to, skirtinguose Lietuvos etnografiniuose regionuose dekoro elementai interpretuojami ir tarpusavyje derinami skirtingai.

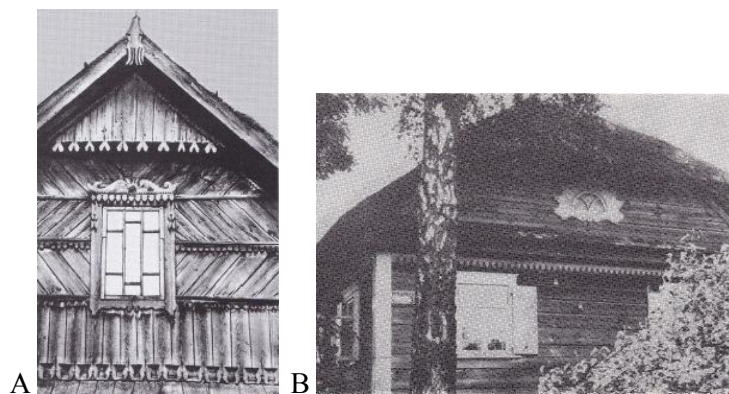
Mitologinę prasmę turinčiais ornamentais buvo dekoruojami ne tik valstiečių gyvenamieji namai, bet ir dvaro mūriniai pastatai, dažniausiai ūkiniai. V. Levandauskas mini, kad dvaro rūmų architektūroje šalia vėlyvojo klasicizmo formų pasitaiko ir lietuvių liaudies kūrybai būdingų bruožų, išreikštų cokolio mozaikinėje puošyboje: lauko akmenų mūro sienoje iš tamsaus akmens skaldos gabaliukų, įspaustų į baltą skiedinį, išdėstyti geometriniai ir floristiniai motyvai – žvaigždutės, ratukai, eglutės ir pan. (6 pav.). Tai liaudies meistrų techninio racionalumo ir grožio suderinamumo pavyzdys, atsispindėjęs profesionaliojoje dvarų pastatų architektūroje (LAI-II, 1994).

6 pav. Dvaro ūkinio pastato fasado puošimo Saulės simboliais fragmentas (pagal LAI Lietuvos architektūros istorijos II tomą, 1994)

Fig. 6. Fragment of the Sun symbols decoration on the manor farm building facade (by Lithuanian architectural history of Volume II, 1994)

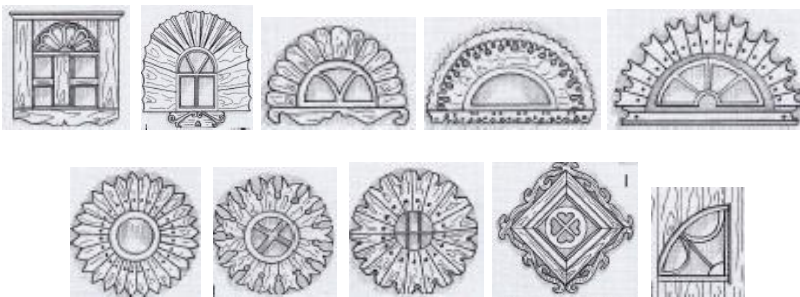
Gyvenamojo namo galinio fasado dekoro kompozicija. Valstiečiams ypatingai buvo svarbu gražiai tvarkyti gyvenamojo namo fasadą, atsuktą į gatvę. Šioje namo pusėje dažniausiai įrengta seklyčia, kurios langai puošti kiaurapjūviu išpjaustytomis antlangėmis ir palangėmis, dažytomis ar augaliniais motyvais dekoruotomis langinėmis, čia buvo įrengiamas gėlių darželis ir aptveriamas statinių tvorele. Valakinio laikotarpio gatvinėse gyvenvietėse visi gyvenamieji namai atsukti galu į gatvę, todėl stengtasi kuo gražiau ir išradingiau dekoruoti šį namo galą, pradėdant nuo stogo viršūnėje iškelto lėkio, vėjalenčių ir stogo skydo, baigiant langų dekoru, sienų kampų ir pamatinio karnizo apdailinimu. Taigi senųjų gyvenamųjų namų galiniai stogų skydai buvo dekoratyvūs, suskaidyti vertikaliai, horizontaliai ar 45 laipsnių kampu išdėstytais lentelių kompozicijomis, kartais horizontaliai suskaidytos keliais karnizais (7 pav.).

7 pieš. Stogų skydų kompozicijų pavyzdžiai: A – pagal J. Gimbutą (2004); B – pagal K. Čerbulėną (1970)
Fig. 7. Examples of the roof panels compositions: A – by J. Gimbutas (2004); B – by K. Čerbulėnas (1970)

Galinių stogų skydų viršūnėje iškeltas lėkis atliko meninę – estetinę funkciją, nes tai skydo aukščiausia, smailėjanti į viršų ir iš toli matoma vieta ir simbolinę prasmę – lėkiuose vaizduojami poriniai zoomorfiniai (gyvūnų ar paukščių) bei kosmologiniai (Saulės, Mėnulio, Žvaigždės arba Pasaulio stulpo, Pasaulio ar Gyvybės medžio) profiliai, valstiečių manymu saugantys namus nuo visų blogybių.

Gyvenamojo namo galiniame skyde esantis vienas ar keli langeliai turėjo trejų paskirtį: 1) pastogei apšviesti, 2) skydo plokštumai papuošti, 3) langelį supantys ornamentų motyvai – skydo meninei raiškai praturtinti ir pajvairinti. Langeliai galėjo būti stačiakampio, kvadrato, pusiau apskritimo, apskritimo ar kitos formos, nepriderintos prie galinės sienos langų formos ir dydžio. To ir nebuvo siekiama, nes langelio paskirtis daugiau dekoratyvinė, nei praktinė, puošimo motyvai dažnai buvo išradingesni, negu langų puošybos, kai kurie savo forma ir puošnumu simbolizavo dangaus šviesulius: Dangaus pašvaistės aureolę, tekančios Saulės pusapskritimą ar patekėjusios diską, apsuptą spindulių ornamento (8 pav.).

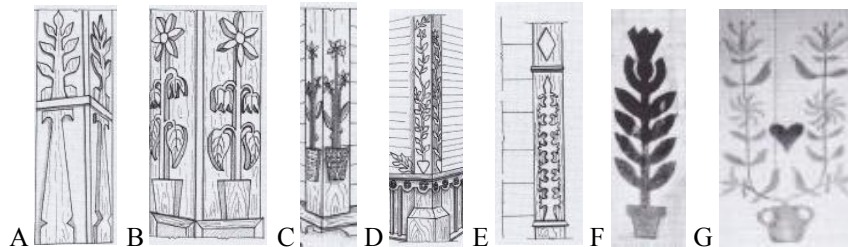

8 pav. Prieangio ir stogo skydų langelių pavyzdžiai (pagal J. Gimbutą, 2004)
Fig. 8. Examples of porch and roof panel's windows (by J. Gimbutas, 2004)

Meniška apipavidalinti langeliai labai gražiai puošė gyvenamojo namo trikampio ar trapecijos formos stogo skydo plokštumą, darniai įsiliedami į galinio fasado kompozicinę visumą. Šis efektas pasireiškė tuo, kad langeliai buvo rengiami stogo skydo centre ir būdami labai puošnūs, „vainikavo“ žemiau galinėje sienoje esančių, simetriškai išdėstytų ir vienodai papuoštų langinėmis langų porą, sudarydami iš toli gerai matomą simetrinę trikampę kompoziciją, turinčią stiprų vizualinį poveikį žmogui (Misius, 2012).

Atskirose pastato dalyse naudoti ornamentų motyvai ir jų kompozicijos ne tik tarpusavyje turėjo daug bendrų bruožų, bet ir derėjo su gėlių darželio kompozicija, nes lysvelių formose ir jų kompozicijose galima išvelgti kai kurių sąsajų formos kontekste, pavyzdžiui: stogo skydo langelio pusapvali, apvali, kvadratinė forma su gėlių lysvelių tokiomis pat formomis, langų stačiakampės formos su stačiakampėmis lysvelėmis, stogo skydo trikampė

forma su trikampėmis lysvelėmis. Be to, gyvenamojo namo augalinių motyvų dekoras puikiai derėjo prie gėlių darželyje augančių ir žydinčių gėlių, turinčių ryškiai išreikštą žiedų ir lapų formą: tulpių, lelijų, bijūnų, jurginų, rūtų ir kt. Stebina namo sienų kampų puošimas natūralistiniais augalų motyvais, simbolizuojančiais Pasaulio (9 pav. A) ir Gyvybės (B, C, D) medžius bei stilizuotais augalų motyvais ne tik ant sienų kampų (E), bet ir ant langinių (F – Pasaulio medis ir G – Gyvybės medis) tapytais augaliniais motyvais, susijusiais su mitologija ir kosmologija.

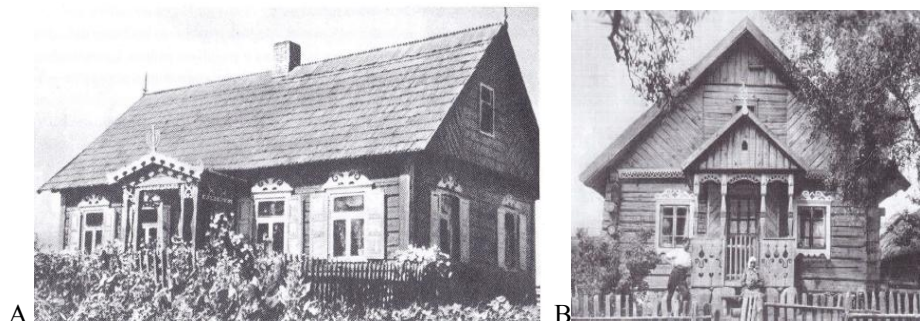

9 pav. Gyvenamojo namo sienų dekorai, susiję su mitologija ir kosmologija: A, B, C, D, E – sienų kerčių fragmentai; F, G – tapytų langinių fragmentai (pagal J. Gimbutą, 2004)

Fig. 9. Residential house wall decoration related to the mythology and cosmology: A, B, C, D, E – fragments of wall corners; F, G – fragments of painted shutters (by J. Gimbutas, 2004)

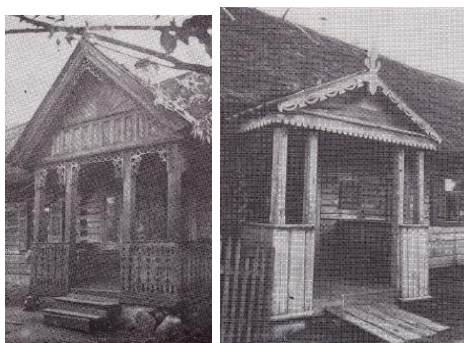
Susidaro įspūdis, kad meistras specialiai norėjo sukurti gyvenamojo namo augalinius motyvus turinčių puošybos elementų darnią sąsają su gėlių darželyje ateietyje natūraliai augšančiomis gėlėmis arba tiesiog norėjo sukurti išbaigtą pastato architektūros ir dekoro kompozicinę visumą, papuošiant ją augaliniais motyvais, nes gėlių darželiai rengiami tik užbaigus pastatų statybos ir dekoravimo darbus. Todėl nenuostabu, kad simetriško gyvenamojo namo gale gėlyno lysvelės buvo komponuojamos simetriškai ir dažnai savo forma ar kompozicija atspindinčios gyvenamojo namo vieno ar kito dekoro elemento, simbolizuojančio kosminio šviesulio motyvą, darželio plotą atitinkančiu masteliu.

Gyvenamojo namo prieangio dekoru kompozicija. Įėjimas į gyvenamąjį namą dažniausiai rengiamas buvo iš vieno ar kito šono arba iš abiejų, nors pasitaikė ir iš galo (10 pav. B). Prie šių įėjimų buvo statomi prieangiai su dvišlaičiu stogeliu, sudarančiu galinį trikampį skydelį, paremtą profiliuotais stulpeliais. Tai išskirtinis pastato architektūrinis akcentas, turintis dvejopą paskirtį: 1) praktinę – apsaugoti įėjimą nuo nepalankių oro sąlygų ir 2) meninę – estetinę: savo aukščio, pločio ir stogelio nuolydžio proporcijomis, profiliuotų stulpelių ritmu ir bendra dekoru kompozicija įėjimui į namą suteikti iškilmingumo, o visam pastatui – puošnumo įspūdį.

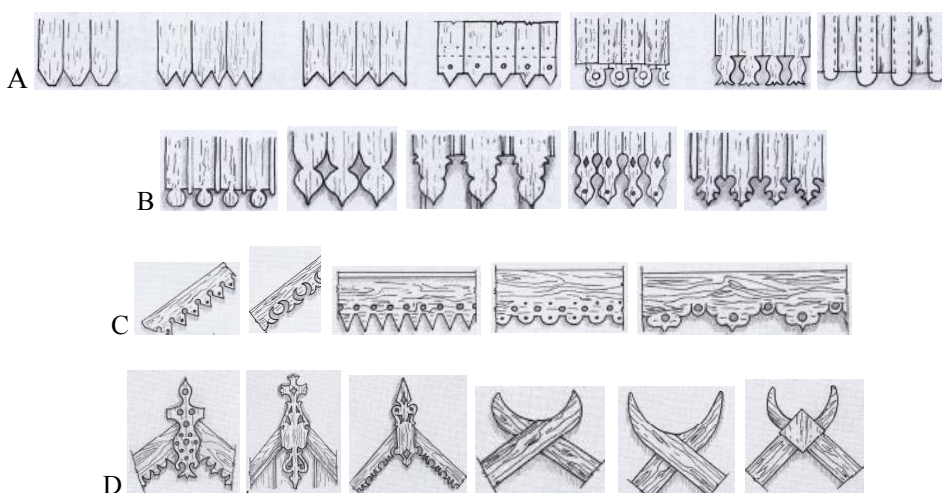
10 pav. Prieangiai prie gyvenamojo namo: A – prie šono, B – prie galo (pagal J. Gimbutą, 2004)
Fig. 10. The entryways to the house: A – on the side, B – on the end (by J. Gimbutas, 2004)

Taigi prieangis buvo labai svarbus gyvenamojo namo šoninio, ypatingai pagrindinio fasado architektūrinis akcentas, suteikiantis pastatui ypatingą meninę raišką, o socialinėje plotmėje – etnokultūrinę prasmę, todėl jo puošybai buvo skiriamas ypatingas dėmesys. Puošyba mažai kuo skyrėsi nuo galinio stogo skydo, tik mažesniu masteliu: stogelio viršų puošė lėkiu, vėjalentes ir karnizus – kiaurapjūvio raštais, stogelio skydelį apkaldavo dailylentėmis, kartais įstatydavo atitinkamo dydžio ir formos dekoratyvų langelių. Prieangiui išskirtinumą teikė profiliuoti stulpeliai su tarp jų įmontuotomis, kiaurapjūviais raštais ar be jų papuoštomis tvorelėmis (11 pav.).

11 pav. Prieangiai ir jų dekoras (pagal K. Čerbulėną, 1974)
Fig. 11. The entryways and their decor (by K. Čerbulėnas, 1974)

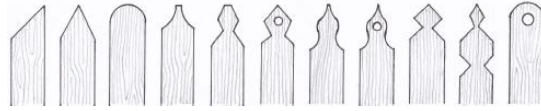
Gyvenamojo namo dekoru elementų sąsajos su gėlių darželio tvorele. Gėlių darželiai buvo rengiami ties gyvenamojo namo galu, atsuktu į gatvę ar nuo prieangio į abi puses ir aptveriami prie stogo skydo ir prieangio dekoru priderinta statinių tvorele su varteliais. Gėlių darželiai atliko 1) praktines, 2) dvasines – etnokultūrinės, 3) socialines ir 4) reprezentacines funkcijas. Analizuojant J. Gimbuto (2004) surinktą gausią grafinę medžiagą apie valstiečių gyvenamųjų namų ir prieangių puošmenis, autorius pastebėjo, kad vėjalentių, stogo skydo apačios ir karnizų, langų palangių (išskyrus kai kurias viršlantes ir lėkius) dekoru pjaustiniai savo smailėmis nukreipti žemyn (12 pav.).

12 pav. Gyvenamųjų namų puošimo elementų pavyzdžiai: A – Aukštaitijos ir Dzūkijos pirkių stogų skydų apačios fragmentai, B – Mažosios Lietuvos ir Suvalkijos namų skydų apačios apdaila, C – Suvalkijos vėjalentių fragmentai, D – Suvalkijos ir Dzūkijos lėkiai, simbolizuojantys Pasaulio ar Gyvybės medį bei Mėnulio pjautuvą (pagal J. Gimbutą, 2004)

Fig. 12. Examples of the elements of the residential house décor: A – Fragments of roofing panel's bottom (Aukštaitija and Dzūkija ethnoregions), B – house panel decoration (Mažoji Lietuva and Suvalkija ethnoregions), C – Fragments of wind boards (Suvalkija ethnoregion), D – Roofing panels spires, symbolizing the World or Life Tree and Crescent (Suvalkija and Dzūkija ethnoregions), (By J. Gimbutas, 2004)

Jų geometriniai ornamentai saulei šviečiant meta šešėlį ant stogo skydo arba pastato sienos plokštumos, sudarydami papildomą emocinį krūvį ir estetinį poveikį, nes kintant saulės spindulių kritimo kampui, kinta ir ornamento elementų metamo šešėlio ilgis, plotis bei įspūdingumas. Be to, palyginus gyvenamojo namo dekoro elementų profilius su gėlių darželių tvorų statinių profiliais (13 pav.), galima išvelgti tarp jų didelį panašumą.

13 pav. Pagrindiniai gėlių darželių tvorelių statinių profilių pavyzdžiai (R. Misiaus piešiniai)
Fig. 13. The main construction profiles of flower garden fences (drawings by R. Misius)

Straipsnio autoriui nėra žinoma atveju, jog meistrai, statę ir dekoravę gyvenamąjį namą, būtų tvėrę gėlių darželiui tvorą. Tiek J. Gimbutas (2004), tyrinėjęs kaimo gyvenviečių, dvarų sodybų, miestelių bei kapinių vartus ir vartelius, tiek I. Butkevičius (1971) ir A. Vyšniauskaitė (2004), aprašę valstiečių sodybų etnografines ir ūkinės paskirties tvoras, lipynes, vartelius ir vartus, jų paskirtį bei prasmę, nenurodo kas tverdavo tvoras. Iš grožinės literatūros ir iš liaudies dainų žinome, kad tvoras tverdavo šeimos vyrai, o gėlių darželius įrengdavo ir puoselėdavo šeimos moterys.

Taigi straipsnio autoriaus manymu, vyrai, tverdami gėlių darželiui tvorą, statinių profiliams ornamentą kopijuodavo nuo gyvenamojo namo dekoro elementų, juos savaip interpretuodami ir taip pajvairindami bendrą gyvenamojo namo ir gėlių darželio aptvėrimo kompozicinę raišką. Gyvenamąjį namą puošiančio ornamento kopijavimas ir panaudojimas diametraliai priešinga kryptimi, šiuo atveju – smailėmis į viršų, sudaro lyg ir kontrastingą, tačiau estetiškai priimtina meninę raišką ir atlieka praktinę funkciją: naminiai paukščiai bijo tūpti ant smailėmis į viršų aptvertos tvoros, o naminiai gyvuliai bijo šokti per tokią tvorą. Tai „medžiotojų tvoros“ efektas, kurį gyvūnams sukelia ir plačiai žinoma tradicinė žiogrių tvora. Be to, gerai įsižiūrėjus į statinių profilius, kai kuriuose galima išvelgti profilį, artimą žmogaus ar vienuolio su gaubtu siluetai. Tokiais profiliuotais statiniais aptvertas gėlių darželis atrodo lyg saugomas sargybinių, nes jie supa sakralinės paskirties erdvę – gėlių darželį.

Išvados

1. Dangaus šviesulių simboliai liaudies ornamentikoje pabrėžė ir išryškino Gyvybės amžinumą ir Visatos vientisumą, tačiau laikui bėgant, praradę pirmąją magišką galią ir religinę prasmę, tautodailėje liko kaip dekoratyviniai elementai. Visa Dangaus šviesulių sistema ir su jais prasminiais saitais susiję Žemės ir Roplių ženklai liaudies meno pagalba perėjo savo plėtotės kelią, todėl leidžia pažinti tautos pasaulėžiūrą, atsispindinčią liaudies kultūroje ir tautodailėje.
2. Nuo seno valstiečių sodybų statybos meistrai nestokojo praktinio sumanumo, statybinės logikos, inžinerinio mąstymo ir meninių gabumų, apie kuriuos liudija rašytiniai šaltiniai, archeologiniai radiniai, ikonografinė medžiaga bei meistrų kompoziciniai ir estetiški gebėjimai dekoruojant valstiečių gyvenamuosius namus ir klėtis puošybiniais elementais, šiam tikslui pajungdami liaudišką išmintį, asmeninę grožio ir estetikos pajautą.
4. Gėlių darželių lysvėlių formos buvo derinamos prie gyvenamojo namo stogo galinio skydo langelių ir pastato langų formų, o tvorelių statinių profiliai – prie pastato dekoruotų geometrinių puošybos elementų motyvų, kuriuos vienijo ne tik vizualinės (forma ar piešinys), bet ir prasminės (liaudies kosmologija) sąsajos, sustiprinančios bendrą

gyvenamojo namo ir gėlių darželio kompozicinę raišką. Kaip matome, paprastas valstietis, statydamas sau būstą ir kurdamas gyvenamąją aplinką, vadovavosi ne tik praktiniais sumetimais bet ir savo estetiniais bei dvasiniais jausmais.

Literatūra

1. Butkevičius I. 1971. Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos. Vilnius, p. 34–36.
2. Celms V. 2010. Baltų raštai ir ženklai. Vilnius.
3. Čerbulėnas K., Bielinskis F., Šešelgis K. 1970. Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra, Vilnius.
5. Čerbulėnas K. 1974. Valstiečių kiemo medinių trobesių dekorų genezė // Lietuvos architektūros klausimai. IV tomas. Vilnius, p. 323–367.
6. Dundulienė P. 1988. Lietuvių liaudies kosmologija. Vilnius, p. 13–17, 25–89.
7. Dundulienė P. 2008. Gyvybės medis lietuvių mene ir tautosakoje. Vilnius, p. 56–69.
8. Galaunė P. 1956. Medžio dirbiniai. I Knyga. Vilnius, p. 15–60.
9. Gimbutas J. 2004. Lietuvos kaimo trobesių puošmenys. Vilnius, p. 15–19, 127–141.
10. Gimbutienė M. 1994. Senovės simbolika lietuvių liaudies mene. Vilnius, p. 14–28.
11. Kuncevičius A. 2000. Senasis baltų tikėjimas // Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, p. 40–44.
12. LAI Lietuvos architektūros istorija. II tomas. 1994. Vilnius, p. 352, 440–446.
13. LAK Lietuvos TSR architektūros klausimai. I T. 1960. Kaunas, p. 295–310.
14. Merkienė R. 1994. Etninė kultūra ir lietuvių simboliai // Etninė kultūra ir tautinis atgimimas. Konferencijos medžiaga. Vilnius, p. 55–65.
15. Misius R. 2012. Želdinimo tradicijos Lietuvos valstiečių vienkieminėse sodybose: veiklos paveldas menotyrimo aspektu. Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, menotyra (03H). Kaunas.
16. Minkevičius J., Baršauskas J. 1960. Kompoziciniai principai ir kompozicinės priemonės lietuvių liaudies architektūroje // Lietuvos TSR architektūros klausimai. Moksliniai straipsniai, I T. Kaunas, p. 295–310.
17. Šešelgis K. 1990. Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra. II knyga. Vilnius, p. 15–30.
18. Valuntaitė – Mickevičienė A. 2007. Vilkaviškio krašto kryžiai ir kryždirbiai. Vilnius, p. 7–17.
19. Vyšniauskaitė A. 2004. Lietuvis namai. Lietuvos liaudies kultūros centras. Vilnius, p. 9–15, 26.
20. Zinkevičius Z., Luchtanas A., Česnys G. 2006. Tautos kilmė. Vilnius, p. 47–49.

PAGAN COSMOLOGY IN ART DESIGN OF THE LITHUANIAN PEASANTS WOODEN HOUSES AND ENVIRONMENT

Romualdas Misius

*Kauno kolegija/University of Applied Sciences, Technology faculty
Pramonės prospektas 22, Kaunas, e-mail: romas.misius@gmail.com*

Peer reviewer: dr. Aušra Vasiliauskienė, Vytautas Magnus University, Faculty of Arts

Summary

Lithuanian nation's spiritual culture and living environment interaction reflections found in Balt religious traditions, cosmology, folklore and folk art. Pagan mythology and folklore bases formed in prehistory and is considered to be one of the most important Lithuanian narrative story – telling manifestations. Mythology, magic, religion and folk art – it is diverse and complex spiritual world components of our ancestors, that so far has failed to be fully investigated and are often simplistically interpreted.

This paper briefly presents the main Balt folk mythology, cosmology, celestial signs and their symbolic meaning researchers; presents and describes the celestial bodies, the Earth,

cosmological symbols groups and their use in wooden residential house design. The main housing facade and porch decor elements, their composition and key aspects are analysed; the connections between wooden dwelling house decoration items and the forms of flower beds, their compositions and fencing profile structures are identified. All visual interfaces are compared in the context of meaning.

Key words: spiritual culture, folk cosmology, artistic decoration, symbolism.

Gauta: 2017 m. vasario mėn. 28 d.
Gauta recenzija: 2017 m. kovo mėn. 2 d.
Priimta: 2017 m. balandžio mėn. 4 d.

Received: February 28, 2017.
Revision received: March 2, 2017.
Accepted: April 4, 2017.